

Історія

УДК 94(477.44)"1920/1940"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15386004>

**Повсякденність і випробування духовенства Поділля у часи розгортання
репресивної машини СРСР**

Добіжа Василь Валерійович,

кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних
дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки
Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>

Очеретяний Володимир Васильович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства і гуманітарних
дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки
Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>

Колесник Олександр Володимирович,

викладач вищої категорії, викладач-методист Вінницький фаховий коледж
економіки і підприємництва Західноукраїнського національного університету,
циклова комісія правових та психологічних дисциплін, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>

Городинська Лілія Станіславівна,

кандидат історичних наук, викладач кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0009-0004-7971-9444>

Романець Людмила Миколаївна,

кандидат історичних наук, викладач вищої категорії, викладач-методист Вінницький фаховий коледж Національного університету харчових технологій, циклова комісія соціальних дисциплін, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0009-0006-8867-7850>

Прийнято: 29.04.2025 | Опубліковано: 12.05.2025

Анотація. У статті здійснено комплексне історико-соціальне дослідження повсякденного життя, побуту та правового статусу православного духовенства Подільської єпархії в період становлення та розквіту тоталітарного режиму СРСР у 1920–1930-х роках. Особливу увагу приділено аналізу змін, які відбувалися у внутрішньому устрої життя священнослужителів під впливом антирелігійної політики більшовицької влади. Висвітлено правові механізми обмеження прав духовенства, процеси соціальної маргіналізації та поступового витіснення служителів культу з публічного простору.

Проаналізовано форми репресій, спрямованих проти духовенства: адміністративний тиск, кримінальні переслідування, фінансові утиски, дискримінаційне обкладення податками, позбавлення виборчих прав, примусове виселення. Окремо окреслено психологічний аспект виживання духовенства: моральне приниження, обмеження свободи пересування,

постійний контроль з боку органів ДПУ та спроби ізоляції священнослужителів від громади.

На основі широкої джерельної бази, зокрема архівних матеріалів, листування, офіційних актів і свідчень сучасників, реконструйовано стратегії адаптації духовенства до нової соціально-політичної реальності. Показано, що навіть у найскладніших умовах тотального тиску, священники залишалися осередками опору та зберігали основи християнської моралі й національної ідентичності в середовищі віруючого населення.

Дослідження підкреслює, що тоталітарна влада прагнула не лише знищити релігію як суспільний інститут, але й повністю стерти з колективної пам'яті ідентичність православної громади, що формувалася протягом століть. Проте внутрішня стійкість та жертовність священників, їхня боротьба за право на віру і служіння виявилися важливим чинником духовного спротиву радянській ідеології.

Робота акцентує на важливості подальших досліджень повсякдення духовенства як специфічної соціальної групи в умовах репресивної державної політики. Оцінка життєвих стратегій, морального вибору та соціальної мобільності священнослужителів відкриває нові перспективи для осмислення загальних процесів трансформації традиційного суспільства в епоху радикальних змін.

Стаття також порушує питання формування новітніх підходів до вивчення історії церкви в контексті інтеграції мікроісторії, історії повсякдення та соціальної історії. Висвітлена проблематика сприяє глибшому розумінню складної взаємодії між державною владою та релігійними інститутами в умовах тоталітарної системи.

Отримані результати мають не тільки історичне значення, а й актуальні у контексті сучасних дискусій про права людини, свободу совісті та роль церкви в суспільних трансформаціях.

Ключові слова: духовенство Поділля, повсякденне життя священиків, радянський тоталітаризм, репресії проти церкви, релігійна політика СРСР, антирелігійна кампанія, дискримінація духовенства, Голодомор і релігійне середовище.

Everyday Life and Trials of the Podillian Clergy during the Rise of the Repressive Machinery of the USSR

Vasyl Dobizha,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Humanities, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics, Western Ukrainian National University, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-5540-9781>

Volodymyr Ocheretianyi,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law and Humanities, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics, Western Ukrainian National University, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>

Oleksandr Kolesnyk,

Lecturer of the highest category, methodologist, Vinnytsia Vocational College of Economics and Entrepreneurship, Western Ukrainian National University, Commission of Legal and Psychological Disciplines, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6995-983X>

Horodynska Liliia,

Candidate of Historical Sciences, Teacher of the Department of Law and Humanities, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Western Ukrainian National University, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0004-7971-9444>

Romanets Liudmyla,

Candidate of Historical Sciences, Higher Category Lecturer, Teacher-Methodist Vinnytsia Vocational College of the National University of Food Technologies, Cycle Commission of Social Disciplines, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0006-8867-7850>

***Abstract.** The article presents a comprehensive historical and social study of the everyday life, living conditions, and legal status of the Orthodox clergy of the Podillian Eparchy during the formation and flourishing of the totalitarian regime in the USSR in the 1920s–1930s. Special attention is given to analyzing the transformations within the internal organization of clerical life under the influence of the Bolshevik anti-religious policy. The study highlights the legal mechanisms restricting the rights of the clergy, the processes of social marginalization, and the gradual removal of religious figures from public life.*

The article examines various forms of repressions against the clergy, including administrative pressure, criminal prosecution, financial oppression, discriminatory taxation, deprivation of voting rights, and forced evictions. Particular emphasis is placed on the psychological aspects of clergy survival, including moral humiliation, restrictions on freedom of movement, continuous surveillance by state security agencies, and attempts to isolate clerics from their communities.

Based on an extensive range of sources — archival materials, correspondence, official acts, and eyewitness accounts — the article reconstructs the strategies of clerical adaptation to the new socio-political reality. It is demonstrated that even under extreme conditions of totalitarian pressure, priests remained centers of spiritual resistance and preserved the foundations of Christian morality and national identity among the faithful population.

The study stresses that the totalitarian regime aimed not only to destroy religion as a social institution but also to erase the collective memory and identity of the Orthodox community, which had been formed over centuries. However, the inner resilience and self-sacrifice of the clergy, their struggle for the right to faith and ministry, became significant factors of spiritual resistance against Soviet ideology.

The work emphasizes the importance of further research into the everyday experiences of the clergy as a specific social group under repressive state policies. The evaluation of life strategies, moral choices, and social mobility among clerics opens new perspectives for understanding broader processes of traditional society transformation during periods of radical change.

The article also addresses the need to develop modern approaches to the study of church history through the integration of microhistory, everyday history, and social history. The issues highlighted contribute to a deeper understanding of the complex interaction between state power and religious institutions under the totalitarian system.

The findings of the study are of not only historical significance but also contemporary relevance in the context of current debates on human rights, freedom of conscience, and the role of the church in societal transformations.

Keywords: *Podillian clergy, everyday life of priests, Soviet totalitarianism, repression against the church, religious policy of the USSR, anti-religious campaign, clergy discrimination, Holodomor and religious environment.*

Постановка проблеми. Історичне осмислення становища православного духовенства у період становлення радянського тоталітаризму набуває особливого значення у контексті сучасних підходів до соціальної історії та історії повсякденності. У фокусі сучасної гуманітаристики — мікроісторичне прочитання суспільних трансформацій через призму індивідуального досвіду, тілесних практик, емоцій, щоденних рутин та неформальних стратегій виживання. Як зазначає А. Людвіг, повсякденність є «дзеркалом прихованого опору», який відображає складну взаємодію між особистістю та владним тиском (Lüdtke A. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, 1995).

Проблематика життя і побуту священнослужителів Подільської єпархії в умовах масштабної антирелігійної кампанії більшовицького режиму залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії, попри її значущість для реконструкції механізмів адаптації традиційних соціальних груп до радикально нових умов існування. У фокусі попередніх досліджень переважно залишалися макроісторичні аспекти державної політики щодо церкви, тоді як щоденне життя духовенства, їхня морально-психологічна стійкість, соціальні мережі підтримки та внутрішні механізми опору (як відкритого, так і латентного) перебувають на периферії академічного аналізу.

У світлі сучасних підходів до «історії знизу» (microhistory) та соціокультурного повороту, що акцентує на суб'єктивному досвіді, культурних кодах і травмах, особливо важливо звернутися до неформального виміру існування православного духовенства у радянській Україні. Зокрема, праці таких дослідників, як Карло Гінцбург (C. Ginzburg. *The Cheese and the Worms*, 1976) та Мішель де Серто (M. de Certeau. *The Practice of Everyday Life*, 1980), заклали основи аналізу повсякденного життя як поля невидимого опору і гібридного співіснування з владою.

На цьому тлі вивчення досвіду подільських священнослужителів у 1920–1930-х роках — як представників не лише церковної, а й цілком специфічної маргіналізованої соціальної групи — відкриває нові горизонти для розуміння адаптаційних механізмів, символічних стратегій самозбереження та модифікації традиційного способу життя в умовах системного тиску. Через призму повсякденності простежується не лише репресивна логіка тоталітарної влади, але й процеси трансформації релігійної ідентичності, сакралізації приватного простору, переосмислення соціальної ролі священника.

Актуальність дослідження визначається також тим, що духовенство Поділля, з огляду на релігійну щільність регіону, стало об'єктом однієї з найжорсткіших форм репресій. Ігнорування цієї теми означає втрату важливого фрагмента національної історичної пам'яті. Дослідження повсякденного життя служителів культу дозволяє не лише реконструювати реалії репресій, а й розкрити способи збереження гідності, віри та локальної ідентичності в контексті соціальної руйнації.

Таким чином, розгляд повсякденного життя православного духовенства Поділля в умовах антирелігійної кампанії 1920–1930-х років у контексті сучасних мікроісторичних і соціокультурних підходів відкриває нові методологічні можливості для переосмислення теми церковно-державних взаємин у тоталітарному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення повсякденного життя православного духовенства Поділля у добу становлення радянського тоталітарного режиму є одним із важливих напрямів сучасної історичної науки. За останні десятиліття ця проблематика зазнала значного концептуального переосмислення у світлі новітніх підходів до соціальної історії, мікроісторії та історії повсякденності. Дослідники приділяють особливу увагу не лише питанням репресій проти церкви, а й аналізу внутрішнього світу священнослужителів, їхніх стратегій виживання, адаптації до нової реальності.

Актуальність теми обумовлена також зростаючим інтересом до механізмів руйнування традиційних форм суспільного життя під тиском тоталітарної влади. Проте вивчення повсякденного побуту духовенства Подільської єпархії у контексті радянської політики репресій усе ще залишається фрагментарним, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

1. 2000–2010-ті роки: концептуальні підходи та перші локалізовані спроби

На початку XXI століття спостерігається активізація інтересу до проблеми переслідувань християнських конфесій з боку радянської влади. Дослідники зосереджуються переважно на макроісторичних процесах, приділяючи увагу загальнодержавним аспектам репресій. Монографія А. Киридона «Переслідування християнських конфесій у Поділлі в 1920–1930-х роках» є важливим внеском у регіональну історіографію, оскільки охоплює механізми радянської репресивної політики — від позбавлення виборчих прав до економічного тиску. Однак локальні виміри духовного життя парафій подані фрагментарно, без глибокої інтерпретації повсякденних практик. [1]

2. 2010–2020-ті роки: зміщення до мікроісторії, психології та локальних вивчень

З другої половини 2010-х років відбувається помітний зсув у бік мікроісторичних підходів та аналізу повсякденного життя релігійних спільнот. У публікації «Переслідування віруючих як системна риса радянського режиму» [2] антирелігійна кампанія розглядається як складова проекту формування «нової людини». Хоча Поділля згадується лише узагальнено, праця демонструє високий рівень концептуалізації ідеологічних механізмів радянської влади.

У статті «World War Two and the Intersection of Soviet Anti-Religious and Foreign Policies: The Case of Soviet Relations with the Vatican» [3] розкрито подвійність радянської зовнішньої та внутрішньої релігійної політики.

Внутрішнє наростання репресій супроводжувалося декларативною терпимістю на міжнародному рівні. Водночас регіональний аспект у дослідженні відсутній.

Локалізовану перспективу репресивної політики радянської влади пропонує праця «Після Великого терору: радянська репресивна політика проти релігійних організацій у Харківському регіоні» [4]. Автор на основі конкретних прикладів демонструє механізми контролю на рівні області, що дозволяє екстраполювати подібні практики на інші регіони, включно з Поділлям.

3. Міжконфесійні порівняння та типології поведінки духовенства

У 2019 році з'являється дослідження «Вживальні стратегії єврейського духовенства в радянській Україні у 1920-х роках» [5], яке пропонує цінні типології адаптивної поведінки духовенства. Незважаючи на конфесійну відмінність, запропоновані моделі релевантні для вивчення православного середовища в контексті радянських репресій.

У статті «Католицька церква в Росії у 1920–1930-х роках» [6] аналізуються форми адміністративного та побутового контролю над духовенством: від заборони листування до обмеження пересування. Хоча дослідження не стосується Поділля безпосередньо, його результати є показовими для розуміння масштабності й уніфікованості радянських практик тиску.

4. Дослідження трансформації ідентичності та соціального статусу священства

Р. Кравчук у своїй монографії «The Greek Catholic Parish Clergy of Galicia, 1900–1939» [7] аналізує соціокультурну еволюцію духовенства у відповідь на політичні зміни. Хоча дослідження охоплює інший регіон — Галичину, методологічний підхід до вивчення трансформації релігійної ідентичності є важливим і для осмислення процесів, які мали місце на Поділлі.

5. 2020–2024 роки: міждисциплінарна інтеграція релігійної проблематики

У публікації «Поляки України: хто вони?» [8] релігійне переслідування представлено через призму етнічної приналежності. Репресії щодо польських католиків висвітлені докладно, тоді як православне духовенство згадується лише побічно.

Аналітичні матеріали Українського інституту національної пам'яті (2019–2023) [9] фокусуються на проблематиці УАПЦ в загальноукраїнському контексті. Попри спроби регіоналізувати підхід, Поділля розглядається побіжно, що свідчить про необхідність подальшого поглибленого дослідження духовенства цього регіону.

Аналіз останніх досліджень свідчить про значне збагачення історіографії теми становища духовенства в умовах радянського тоталітаризму. Однак, незважаючи на наявність вагомих напрацювань, багато аспектів повсякденного життя священнослужителів Поділля залишаються недостатньо розкритими. Складність взаємовідносин між духовенством, владою та суспільством вимагає подальшого глибокого міждисциплінарного вивчення із залученням нових методів аналізу, таких як історія повсякденності, мікроісторія та соціальна антропологія.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження повсякденного життя та випробувань православного духовенства Подільської єпархії в умовах розгортання радянського тоталітаризму у 1920–1930-х роках беззаперечно посідає важливе місце у вивченні соціальної історії України. Проте попри зростаючий інтерес науковців до релігійної проблематики доби сталінізму, низка аспектів залишається недостатньо розробленою, що вимагає окремого і поглибленого аналізу.

Насамперед, повсякденні практики священнослужителів у конкретних умовах Подільської губернії досі подані фрагментарно або через призму загальноукраїнських процесів. В існуючих працях здебільшого домінує

макроісторичний підхід, у той час як локальні стратегії пристосування духовенства до умов репресій залишаються поза належною увагою. Вивчення моделей виживання священників у малих громадах, їхньої взаємодії із селянством, а також механізмів збереження релігійної ідентичності у побуті, становить важливий напрям подальших студій.

Особливе значення має проблема ролі православного духовенства у формуванні локальних центрів опору радянзації, яка досі не отримала належного висвітлення. Відомо, що багато парафіяльних священників не лише пасивно пристосовувалися до нових реалій, а й активно організовували підпільні релігійні групи, вели духовно-просвітницьку діяльність серед вірян навіть в умовах репресій. Водночас систематичний аналіз особливостей такого опору в межах Поділля майже відсутній у науковому дискурсі.

Досі не розкрито у повній мірі і психологічний вимір переслідувань духовенства. Зокрема, недостатньо досліджено, як системний тиск — обкладання непомірними податками, примусова праця, позбавлення громадянських прав — впливав на внутрішній світ священників, їхню мотивацію до служіння, ставлення до пастви та власної місії. Психоемоційні стратегії виживання, реакція на моральне приниження, втрата громадської легітимності — усе це вимагає особливої уваги з боку істориків повсякденності та релігієзнавців.

Варто також наголосити на недостатності системного аналізу взаємовідносин духовенства із місцевими органами влади, зокрема на рівні сільрад, районних виконкомів та структур ДПУ. Більшість досліджень висвітлюють лише загальні форми контролю, однак не деталізують способи тиску через адміністративні інструменти — наприклад, обмеження свободи пересування, заборону нічлігу у прикордонних районах без спеціального дозволу, підвищення податків тощо.

Окремо варто виділити проблему трансформації соціального статусу православного священика у громадській свідомості населення Поділля. Від традиційної ролі духовного авторитета до статусу маргіналізованої та підконтрольної фігури — цей процес супроводжувався складними змінами у світогляді селянства, яке змушене було балансувати між традиційною побожністю та нав'язаними радянською владою моделями "нового громадянина". Аналіз механізмів соціальної адаптації духовенства у таких умовах залишається вкрай обмеженим.

Недостатньо вивченим є також питання релігійного повсякдення жіночих монастирів Поділля, зокрема функціонування трудових артілей при обителях, взаємодії монахинь із навколишнім населенням у часи агресивної антирелігійної політики. Як свідчить приклад Браїлівського жіночого монастиря, навіть в умовах економічної руйнації духовні осередки намагалися зберегти традиційні форми співіснування та взаємодії з громадою.

Ще одним важливим і практично не розробленим напрямом є вивчення внутрішньоцерковної солідарності священиків у період репресій. Феномен братств взаємодопомоги, неpubлічної підтримки, підпільних форм спілкування між парафіями міг відігравати значну роль у збереженні морального духу духовенства, але ця тема наразі практично відсутня у наукових дослідженнях.

Також потребує окремого дослідження вплив Голодомору 1932–1933 років на релігійне життя Поділля. Хоча на загальноукраїнському рівні зв'язок між голодом і руйнуванням церковних структур частково висвітлювався, специфіка Подільської єпархії, її реакція на трагедію, роль духовенства у підтримці населення залишаються практично невідомими.

Таким чином, комплексне вивчення повсякденного життя православного духовенства Поділля в умовах розгортання радянської репресивної політики передбачає нові підходи, що включають мікроісторичний аналіз, залучення

психологічної історії, соціальної антропології та ґрунтовну роботу з регіональними архівами. Виявлення, систематизація та аналіз локальних кейсів дозволить істотно поглибити наше уявлення про функціонування релігійного життя в Україні у першій половині ХХ століття та пролити світло на маловідомі сторінки боротьби за збереження духовної традиції в умовах тотального ідеологічного тиску.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Метою статті є комплексне вивчення повсякденного життя, соціального становища та специфіки репресивного впливу на православне духовенство Подільської єпархії в умовах наростання радянського тоталітарного тиску протягом 1920–1930-х років.

З огляду на поставлену мету, сформульовано такі ключові завдання дослідження:

- визначити та систематизувати основні форми адміністративного, економічного, правового і психологічного тиску на представників православного кліру на Поділлі, а також відстежити трансформації характеру репресій на регіональному рівні;
- здійснити реконструкцію повсякденних стратегій виживання духовенства в умовах антирелігійної політики радянської влади, акцентуючи увагу на їхній адаптації до обмежень у сфері пересування, працевлаштування й особистого життя;
- дослідити вплив репресивної політики на зміну соціального статусу та сприйняття священнослужителів у громадах, зокрема простежити еволюцію громадського авторитету духовенства в очах віруючих;
- проаналізувати психологічні механізми внутрішнього опору та збереження релігійної ідентичності в умовах морального тиску, ізоляції та переслідувань;

- окреслити характер стосунків між православним духовенством і місцевими структурами радянської влади, зокрема механізми контролю за діяльністю парафіяльних осіб на рівні сільських рад і органів ДПУ;
- виявити роль кліру як потенційного осередку латентного опору радянській, а також дослідити форми солідарності та взаємопідтримки серед священнослужителів у репресивному середовищі;
- здійснити порівняльний аналіз ситуації в Подільській єпархії у зіставленні з аналогічними процесами в інших регіонах УСРР, з урахуванням сучасних теоретичних напрацювань щодо адаптації релігійних спільнот;
- виявити прогалини в сучасній історіографії проблематики та запропонувати нові аналітичні підходи до її подальшого вивчення, зокрема через застосування мікроісторичного підходу, міждисциплінарних методів і глибокого аналізу локальних архівних матеріалів.

У загальному контексті дослідження спрямоване на поглиблене осмислення способів виживання релігійних спільнот у тоталітарному середовищі, зокрема через призму повсякденної практики православного духовенства, що дозволяє більш повно реконструювати державно-церковні відносини в УСРР упродовж першої половини ХХ століття.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи соціальної історії, мікроісторії, історії повсякденності та історичної антропології. Особливу увагу приділено джерелознавчому аналізу архівних документів, матеріалів оперативного обліку, судових справ та особистих свідчень, що дозволяє реконструювати не лише зовнішні аспекти репресій, а й внутрішні стратегії виживання й опору священнослужителів. Такий підхід забезпечує комплексне

бачення соціокультурної трансформації духовного середовища Поділля в умовах репресивної політики радянської влади.

У межах даного дослідження використано міждисциплінарний підхід, що поєднує інструменти соціальної історії, мікроісторії та структурно-функціонального аналізу. Основна увага зосереджена на реконструкції повсякденних практик православного духовенства в умовах репресивної політики радянської влади, що дозволяє не лише описати події, а й глибше проникнути в логіку релігійного існування на тлі змін політичного ландшафту. Застосування мікроісторичного підходу дало змогу вивчати конкретні людські долі, листи, свідчення та побутові епізоди як фрагменти ширшого соціального контексту. Водночас соціокультурна перспектива дозволила розглядати духовенство не лише як об'єкт репресій, а як активного носія цінностей, норм і ритуалів, що вступали в конфлікт із новими ідеологічними конструкціями. Нарешті, структурно-функціональний аналіз виявився ефективним для опису трансформацій інституційних функцій церкви в умовах системного тиску. Такий підхід забезпечив аналітичну глибину й дав змогу розкрити не лише зовнішні прояви утисків, але й внутрішню динаміку пристосування, спротиву або занепаду релігійного середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поглиблене вивчення повсякденного життя православного духовенства в умовах становлення радянської влади відкриває ширші горизонти для осмислення складних процесів взаємодії між церквою, суспільством та тоталітарною державою. Неупереджене й концептуально виважене дослідження побуту служителів культу дозволяє зануритися в реалії, у яких священники намагалися зберегти віру, гідність та духовне покликання, попри зростаючий державний тиск і соціальну маргіналізацію. Водночас саме ця площина — між особистим хрестом і системним гонінням — залишається одним із найменш вивчених аспектів релігійної історії Поділля.

Поворотним моментом у правовому статусі духовенства став декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 року — «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». Документ поклав початок системному витісненню релігії з публічного простору. Відповідно до його норм, представники духовенства втратили право викладати в навчальних закладах будь-якого типу, а ті, хто до революції здійснював педагогічну діяльність, автоматично позбавлялися викладацького цензу [10, с.116]. Цей крок мав не лише адміністративне, а й символічне значення — він закріплював статус священика як "позаофіційної" фігури в системі нової державності.

Однак, незважаючи на формальну заборону, духовенство зберігало вплив на громаду. Священики не полишали просвітницької місії й надалі, нерідко проводячи навчання дітей у приватному порядку, всупереч прямим нормам декрету [11, с.33]. Цей факт свідчить про збереження авторитету церкви як моральної інституції, що продовжувала формувати світогляд сільського населення навіть у нових, ворожих умовах.

Поступове загострення ідеологічної позиції радянської влади щодо церкви втілювалося в низці нормативних актів, що відкрито декларували негативне ставлення до духовенства. Так, циркуляр наркома юстиції УРСР С. Буздаліна від 30 вересня 1921 року містив наступне формулювання: «Монахи, священики, диякони, ксьондзи, пастори, равини, мулли та інші представники духовенства є суспільними паразитами» [12, с.45]. Такий підхід не лише демонстрував радикалізацію риторики, але й фактично санкціонував переслідування священнослужителів як класово ворожого елемента без потреби в індивідуальному розгляді кожного випадку.

Таким чином, на початку 1920-х років було остаточно закладено правову й ідеологічну основу для системного виключення церкви з громадсько-політичного життя. У межах цієї політики православне духовенство на Поділлі

опинилося в умовах цілковитого правового вакууму — без доступу до освітньої чи адміністративної діяльності, без можливості захисту власних інтересів, а головне — без публічного визнання своєї соціальної ролі. Саме цей історичний контекст формував специфічну модель побуту священика як людини, що змушена виживати на межі особистого служіння та державної заборони.

Після остаточного утвердження радянської влади в Україні церковне питання набуло статусу не лише ідеологічного, а й стратегічного виклику для нової політичної еліти. Релігія як інституція, що мала глибоке коріння у народній свідомості, сприймалась більшовицькою владою як перешкода на шляху до формування «нової людини» — атеїстично орієнтованого громадянина радянського типу. Саме в цьому контексті слід розглядати радикальні ініціативи вищого політичного керівництва щодо викорінення впливу духовенства на суспільство.

Знаковим є зміст листа В.І. Леніна до В. Молотова від 19 березня 1922 року, адресованого членам Політбюро ЦК РКП(б), у якому лідер більшовиків відкрито закликав до жорсткого переслідування служителів культу. У цьому документі Ленін вказував, що слід не обмежуватися критикою релігії, а натомість провадити «нещадну боротьбу з чорносотенним духовенством», наголошуючи: «Чим більше представників реакційного духовенства вдасться розстріляти, тим краще для нас. Придушити їхній опір потрібно з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього ще протягом кількох десятиріч» [13, с. 190]. Ці рядки не лише розкривають крайню форму ідеологічної нетерпимості, але й демонструють цілеспрямованість політики знищення не просто релігії як явища, а церкви як соціального інституту.

Така позиція Леніна є логічним продовженням його концепції революційної моралі, відповідно до якої «моральне — все те, що сприяє руйнуванню старого експлуататорського суспільства та побудові нового,

комуністичного» [14, с. 100]. Відповідно, будь-який релігійний елемент у структурі суспільства сприймався як атавізм минулого, що підлягав фізичному або символічному знищенню.

У результаті такого підходу священнослужителі масово притягувалися до відповідальності — винятково через сам факт їхньої конфесійної приналежності. Показовим є зміст директиви ЦК РКП(б) 1922 року, адресованої місцевим органам влади: «Ні в якому разі не застосовувати відносно рядового духовенства виключних заходів, як наприклад, призначення на особливо важкі чи брудні роботи, такі як чистка відхожих місць, тільки на основі приналежності до духовенства» [15]. Зазначене положення, формально декларуючи обережність, на практиці не виключало застосування примусової фізичної праці, а лише прагнуло її ідеологічно раціоналізувати.

Більше того, ще раніше, 21 квітня 1920 року, Всеукраїнський комітет із загальної трудової повинності видав інструкцію, яка відкрито класифікувала духовенство як «нетрудовий елемент», котрий мав залучатися до таких видів робіт, як очищення громадських місць, вокзалів, площ, а також до участі в будівництві доріг, шосейних трас тощо [16, с. 22]. Таким чином, дискредитація відбувалась не лише на рівні риторики, а й шляхом дегуманізації священників у трудовому середовищі.

Із глибоким болем про цей період писав єпископ Микола Борецький із міста Гайсина. У своєму публічному зверненні він змальовує атмосферу морального занепаду, духовного насильства та системної руйнації основ християнського світогляду: «Ще триває в Україні ця страшна і лиховісна ніч, і не видно світання... Вороги її... бенкетують... діти її в неволі... Тюрми повні безвинних в'язнів... Потопано все найсвятіше: Божу правду, християнську любов, мораль, радість і красу життя... Викорінюють із людських душ образ Божий...» [17, с. 66]. За ці слова ДПУ заборонило йому проповідувати

протягом трьох місяців, що ілюструє наскільки небезпечною для влади залишалася релігійна проповідь навіть у її суто морально-етичному вимірі.

Загалом, репресивна політика більшовиків щодо церкви призвела до глибоких трансформацій не лише в структурі релігійного життя, але й у самому способі існування духовенства як соціального прошарку. Під тиском директив, наказів та насильницької політики відбувалася поступова деструкція звичних моделей приватного і суспільного буття священнослужителів, руйнувалися сімейні й громадські зв'язки, ламалася структура ментальності, успадкована від попередніх поколінь. Усе це призводило до того, що усталене середовище духовного служіння фактично переставало існувати [18, с. 94], залишаючи по собі лише уламки знищеної традиції.

Джерельна база радянської доби, зокрема документи місцевих адміністрацій, викриває надзвичайно складні умови, у яких перебувало духовенство й церковні спільноти у 1920-х роках. Особливо виразним свідченням катастрофічного становища релігійних осередків є матеріали про функціонування Браїлівського жіночого монастиря на Вінниччині. На початку 1925 року в обителі проживало 145 сестер, з яких лише 53 вважались працездатними, тоді як 92 були хворими, старими або мали фізичні вади.

Позбавлений земельної власності й технічного інвентаря після конфіскацій, проведених Жмеринським райкомгоспом у 1923 році, монастир фактично функціонував як трудова громада, що намагалася вижити виключно завдяки ручній праці. Взимку жінки займалися шиттям, влітку — наймались до селян і в артілі. Однак цих заробітків було вкрай недостатньо для забезпечення навіть мінімального рівня утримання німецьких сестер. За оренду площі у 221 кв. сажень необхідно було щомісячно сплачувати кошти, що для обителі ставало фактично непосильним тягарем. У листах до влади вказувалося, що для погашення боргів монахиням доводилось продавати власний одяг, посуд, побутові речі, а згодом — просто вже не було чого

продавати. Відчайдушно вони просили підтримки, попереджаючи: якщо нічого не зміниться, працездатні змушені будуть залишити німецьких напризволяще [19, с. 74 -75].

У цей самий період держава продовжувала послідовне витіснення церкви навіть із повсякденного календарного ритму. Так, впродовж 1920-х років у межах кампанії проти "релігійного дозвілля" було запроваджено низку ініціатив: скорочення вихідних у дні великих свят, організація обов'язкових трудових заходів у дні Пасхи та Різдва, що суттєво обмежувало можливості для спілкування духовенства з вірянами у символічно важливі періоди.

Крім цього, істотну проблему становили обмеження на вільне пересування священнослужителів. У таємних циркулярах НКВС прямо вказувалась мета реєстрації та обліку духовних осіб — "здійснення постійного контролю за службовцями культу". Влада прагнула повністю регламентувати їхнє перебування в конкретних населених пунктах, включно з тимчасовим проживанням. Особливо це стосувалося прикордонних районів, де священники не могли навіть залишитися на ніч без попереднього письмового дозволу ДПУ.

Показовим у цьому сенсі є випадок з подільським протоієреєм Д. Галевичем. У 1920-х роках, прибувши до прикордонного селища Ямпіль, щоби відвідати смертельно хворого брата, він змушений був повертатися додому до заходу сонця — лише через відсутність дозволу на ночівлю. Навіть під час повторного приїзду, отримавши направлення до місцевого ДПУ, він не зміг залишитися на ніч і був змушений поїхати до заходу сонця в день похорону. Цей приклад яскраво демонструє, наскільки політичний режим впливав на найінтимніші аспекти людського життя, де навіть співчуття і родинна підтримка потребували схвалення держбезпеки [20, с. 57].

Постійне моральне приниження доповнювалося й адміністративними бар'єрами. Навіть для здійснення релігійних обрядів поза межами молитовного будинку священник мав щоразу звертатися до місцевого

виконкому із запитом на дозвіл. Подібна практика перетворювала релігійне служіння на контрольований привілей, що видавався тимчасово і на конкретну подію, підриваючи саму суть пастирської діяльності як вільного духовного акту [21, с. 82].

Таким чином, упродовж 1920-х років радянська влада поступово формувала атмосферу тотального контролю, спрямованого не лише на ліквідацію організаційної структури церкви, а й на руйнування побутового укладу, міжособистісних зв'язків і звичних ритуалів духовного життя. Православне духовенство в цих умовах перетворювалось на ізольовану соціальну групу, позбавлену не лише інституційних прав, але й базових можливостей для збереження людської гідності в публічному та приватному вимірі.

Однією з ключових форм соціального відчуження православного духовенства в умовах формування радянської політичної системи стало позбавлення виборчого права, що набуло системного характеру упродовж 1920-х років. Така політика закладалася як частина ширшої стратегії маргіналізації релігійного прошарку суспільства, який сприймався більшовицькою ідеологією як ідеологічно ворожий та "класово чужий" елемент.

Термін «позбавленці», яким у тодішньому правовому полі позначали осіб, вилучених із виборчого процесу, надзвичайно влучно передавав не лише формальне правове становище духовенства, але й глибину моральної ізоляції, в якій воно опинилось у радянській державі. Втрата політичних прав у поєднанні з постійним контролем, наглядом і приниженням перетворювала священика на мовчазного вигнанця в соціальному тілі країни.

Ізоляція поширювалася не лише на формальну участь у виборчих процедурах, а й на взаємини з навколишнім середовищем. У духовенства стрімко погіршувалися відносини з представниками влади, державних

установ, партійного апарату та загалом із невіруючим населенням. Система активно впроваджувала нову ідентичність «священника-експлуататора», яка згодом трансформувалась у ще агресивніший образ "попа-контрреволюціонера", що використовувався для політичного цькування і виправдання репресій наприкінці 1920–1930-х років [22, с. 243].

Архівні матеріали засвідчують масштаб дискримінації. Зокрема, за результатами виборчих кампаній 1926–1927 років лише на території Поділля понад 14,1 тисячі осіб у містах (понад 25%) було вилучено з числа виборців. У селищах цей показник сягав майже 34%, а в загальному балансі населення міст і сіл регіону близько 30% жителів були позбавлені участі у виборах, серед яких значну частину складало саме духовенство [23, с. 95].

Відчуження від правового поля торкалося не лише священників, а й тих, хто проявляв лояльність або підтримку церкви. Так, згідно з архівними даними з Вінницької області, представники влади отримували інструкції "притягувати до суду осіб, які наділяють землю попом" [24, арк. 151]. Це свідчить про спробу держави не лише ізолювати духовенство, але й знищити горизонтальні зв'язки підтримки між ним і мирянами.

Проблема землі — одвічна точка перетину релігійної, соціальної та економічної справедливості — в радянському контексті набула особливого драматизму. У сатиричному журналі «Безвірник» публікувався нарратив про священника Климова, якого селяни схилили до зречення духовного сану в обмін на обіцянку надати землю. Після того як він прилюдно висловив антицерковні тези ("релігія — уздечка для народу") та навіть постригся, щоб відмовитись від сану, землю йому так і не надали, а натомість вигнали з села [15]. Цей приклад, хоч і стилізований у пропагандистському дусі, красномовно ілюструє, як приниження стало інструментом державного тиску на моральний вибір особи.

Влада не зупинялась і перед целенаправленою дискредитацією чернецтва, зокрема монастирських спільнот. У внутрішній доповідній записці до начальника ДПУ зазначалося: «усі ці одиниці являють себе мучениками за віру Христову й роблять усе можливе, щоби в ім'я цієї Христової віри забезпечити собі спокійне та вигідне життя...» [25, с. 42]. У цій цинічній фразі відображено повне нерозуміння сутності чернечого служіння, зокрема традиційного для старообрядців або православних пустельників способу життя. Аскетичні практики — багатогодинна молитва, строгий піст, тисячі земних поклонів — тлумачилися радянськими чиновниками як форма лицемірства, а не глибокої духовної посвяти.

Ці приклади засвідчують: позбавлення виборчих прав — це лише видимий бік системного виключення духовенства з публічного простору, що супроводжувався економічними, інформаційними та морально-етичними утисками. Стратегія радянської влади не обмежувалася політичним переслідуванням — вона мала на меті остаточну десакралізацію духовного статусу священика, перетворення його на об'єкт зневаги, страху або байдужості в очах суспільства.

Соціально-економічний тиск на духовенство в умовах радянської влади сягав таких масштабів, що навіть ті священнослужителі, які до останнього залишалися відданими своєму покликанню та віруючим громадам, змушені були зрікатися сану, аби уникнути фізичного знищення або повного знеособлення. Відсутність системної підтримки, зростаюча фіскальна експлуатація та загроза арештів стали тими чинниками, що кардинально змінили ситуацію православного духовенства Поділля у другій половині 1920-х років.

Характерним є епізод із життя одного зі священиків Російської православної церкви на Поділлі, який, відповідаючи на запитання колег щодо майбутнього після закриття храмів, із впевненістю заявляв: «Я менш за все про

це думаю. Беру антиминос у руки і здійснюю богослужіння просто під відкритим небом. Громада існує і священник існує, а забороняти молитися будь-де ніхто не в змозі». Однак, не минуло й двох місяців, як сільська рада обклала його податком у 100 крб, що стало для нього фінансово непосильним. Побоюючись опису майна, священник подав офіційну заяву про зречення сану [22, с. 244].

Масове обкладання податками священників стало однією з найбільш ефективних форм вимушеного зречення. Зокрема, у лютому 1928 року священник села Цапівки Вапнярського району Петро Андрущенко звертався до Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), повідомляючи: «Вчора з'явилась ціла комісія за описом майна по самообложенню, описала все, що було, й дала строк до сьогодні, коли не внесу належних з мене 36 крб. 69 коп. самообложення і 16 крб. 35 коп. податкового – заберуть все, а за недостачу, може й посадять. На мої скарги про непосильність оплати мені запропоновано зречення, то і не буде обложенця» [19, с. 115].

Подібні випадки не були поодинокими. У документах ВПЦР зафіксовано, що священника Хому Миколюка з села Брідки Соболівського району зобов'язали внести 71 крб., а єпископа Тульчинського Володимира Дахівника — 125 крб. податкових зобов'язань [19, с. 117]. Про важке фінансове становище духовенства свідчать і донесення з інших регіонів — наприклад, із Літинщини, де священник на прізвище Худяк в офіційній доповіді також констатував неможливість утримання себе та парафії через податковий тиск [26, арк. 3].

Друга хвиля репресій, що розпочалася в контексті масової колективізації, ще більше загострила ситуацію. Внаслідок адміністративного свавілля, судового переслідування та фінансових репресій священнослужителі втрачали останні засоби до існування. Боячись арештів, багато хто з них змушені були офіційно відмовлятися від сану, аби хоч формально вийти з-під удару системи.

Знаковим є приклад протоієрея Юхима Сіцинського — одного із засновників Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), знаного вченого, історика та краєзнавця. Побоюючись репресій з боку ДПУ, 11 листопада 1928 року він офіційно зрікся сану [27, с. 151]. У своїй заяві, опублікованій у газеті «Червоний кордон» від 11 вересня 1928 року, він писав: «Я бувший священник релігійного культу. В 1922 р. став викладачем Кам'янецького ІНО, залишив службу при церкві і з того часу й досі ніякої участі в церковних справах не беру, займаюсь тільки науковою роботою, залишаюсь службовцем, таким чином я фактично зрікся духовного сану. Але деякі вважають мене і досі служником культу, то я цим заявляю суспільству про те, що я не служник культу і надалі маю намір займатися лише науковою роботою як службовець УРСР» [19, с. 121].

Таким чином, механізм фінансового тиску — зокрема через непомірні податки, майнові описання, штрафи й погрози тюремного ув'язнення — став одним із найдієвіших інструментів радянської влади у боротьбі з духовенством. Не маючи можливості опиратись силовими засобами, держава цілеспрямовано створювала нестерпні економічні умови, які призводили до поступової деградації церковного середовища, зречення сану навіть серед найбільш відданих пастирів.

Під натиском репресивної політики радянської влади багато священнослужителів у кінці 1920-х років змушені були шукати різноманітні виправдання для зречення сану, прагнучи уникнути переслідувань і полегшити своє становище у новій соціальній реальності. Аналіз офіційних заяв священників того часу демонструє типові аргументи: «Бажання бути нарівні з іншими громадянами», «Не бути надалі у суспільстві з попами у затемненню темного народу», «Маю у сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував. Я стиснутий у рамках гірше, ніж під пресом», «Із перших днів революції я побачив, що буржуазія користується релігією як знаряддям

народного затемнення. Я був свідомим знаряддям у руках буржуазії» [18, с. 97–98].

В окремих випадках священики прямо вказували на реальні причини зречення. Так, духовний служитель Ф. Белінський у своїй заяві відверто констатував: «Позбавлення громадянських прав, утиски прав дітей на освіту та непомірно висока платня за неї, бажання убезпечити дітей від правових обмежень» [28, арк. 44]. Його відвертість свідчить про глибоку кризу, в якій опинилися не лише самі священики, але й їхні родини.

Зречення сану в умовах системного тиску ставало масовим явищем. Державні та партійні органи активно сприяли цьому процесу: священиків виселяли з квартир, обкладали надмірними податками, позбавляли права на працю не лише у сфері освіти чи релігійного служіння, але й у звичайних трудових колективах. Багато хто з віруючих зазнавав морального спустошення, втрати соціального статусу або навіть фізичного знищення в результаті репресій [23, с. 97].

Навіть на рубежі 1920–1930-х років становище духовенства, особливо в сільській місцевості, залишалося надзвичайно тяжким. Архівні матеріали свідчать про крайній рівень бідності. Так, у рапорті голови сільради до уповноваженого ДПУ по Барському району йшлося про священика Пилипа Івановича Мілашевського, який «не мав власного господарства, лише особистий одяг і взуття», проживаючи у найманій хаті [29, с. 28]. Додатковим важелем тиску стало обкладення великими податками господарів, які надавали священикам житло, що фактично зводило можливість отримати притулок до мінімуму.

Ті священнослужителі, які залишалися вірними своєму покликанню, змушені були таємно пересуватися між селами, проводити обряди на конспіративних квартирах, постійно змінювати місце проживання. У

середовищі духовенства побутувало іронічне порівняння таких «переселень» із мандрівками апостолів і пророків [22, с. 245].

Ще одним важливим механізмом контролю за духовенством стала маніпуляція житловим питанням. Згідно з постановами ЦВК та РНК СРСР від 13 лютого, 17 серпня, 7 і 13 вересня 1931 року, виселення осіб, визнаних "нетрудовими елементами", повинно було здійснюватися без надання їм іншого житла після закінчення семи днів з моменту повідомлення. Органи радянської влади в Україні активно впроваджували ці заходи, змушуючи колишніх священиків шукати будь-яку можливість для виживання, часто — влаштуючись на фізичні роботи або займаючись сезонним підробітком.

Внаслідок таких репресивних заходів священнослужителям доводилося орендувати кімнати в багатолюдних квартирах або приватних оселях, часто у середовищі людей, далеких від релігійного життя, а іноді й ворожих до церкви. Вони були змушені миритися із сусідством осіб, що зловживали алкоголем або вели аморальний спосіб життя, що ще більше поглиблювало їхню соціальну ізоляцію та моральну деградацію.

Таким чином, радянська політика у сфері "житлового питання" не лише економічно знецінювала духовенство, але й мала на меті повну руйнацію соціального статусу та морального обличчя священика у суспільній свідомості.

У системі радянського тиску на духовенство житлове питання набуло особливої гостроти, ставши інструментом не лише економічного приниження, а й механізмом політичної дискредитації. Показовою у цьому контексті є справа священика Пилипа Івановича Милашевського із села Семенки Барського району Вінницького округу.

У жовтні 1929 року його було заарештовано за стандартним для того часу обвинуваченням — "ведення антирелігійної агітації". Втім, у письмовому поясненні, поданому самим Милашевським, розкривалася інша, справжня причина переслідування. Священик зазначав, що основою для доносу стала

особиста ворожнеча із секретарем сільради Т. Торкотюком, яка виникла через побутову ситуацію: «Припускаю, що приводом для звинувачення став донос сільради, з секретарем якої Т. Торкотюком у мене склалися неприязні стосунки через квартирну господиню, до якої я потрапив цілком випадково після виселення з колишньої квартири. Справа в тому, що Т. Торкотюк протягом тривалого часу залицявся до згадуваної мною жінки. Оселившись у неї, я мимоволі став Торкотюку на заваді, про що він мені неодноразово натякав...» [30, с. 162–163].

Цей епізод красномовно ілюструє, як особистісні конфлікти на тлі житлової скрути легко трансформувалися у політичні обвинувачення, підсилені ідеологічною упередженістю радянської влади. Практика використання побутових суперечок для фабрикації справ проти священнослужителів була поширеною у 1920–1930-х роках, коли будь-який привід міг бути підставою для репресій.

Постійні труднощі побутового характеру — нестача продуктів, відсутність стабільного житла, погрози виселення — справляли на духовенство надзвичайно гнітючий психологічний вплив. У таких умовах виявлялося майже неможливим дотримуватися біблійних заповідей про довіру до Божого провидіння. Слова зі Святого Письма: «Отож, не журіться, кажучи: “Що ми будемо їсти?”, чи “Що ми будемо пити?”, або “У що ми зодягнемося?”, бо ж усього того погани шукають, але знає Отець ваш Небесний, що всього того вам потрібно. Шукайте ж найперше Царства Божого й правди його, а все це вам додасться» [31, с. 48] — набували трагічного звучання в реаліях тотальної бідності, невпевненості у завтрашньому дні та постійної загрози репресій.

Таким чином, житлове питання для православного духовенства у радянській Україні перетворилося на ще один важіль тиску з боку держави, що сприяв дегуманізації і соціальній ізоляції священнослужителів, а водночас

слугував інструментом для фабрикації політичних обвинувачень, часто на основі банальних побутових конфліктів.

Таким чином, аналіз становища православного духовенства на Поділлі в умовах становлення та консолідації радянської влади у 1920–1930-х роках дозволяє стверджувати, що саме цей регіон, як один із традиційно релігійних центрів України, зазнав особливо жорстокого тиску. Духовенство Подільської єпархії виявилось в епіцентрі радикальної трансформації соціальних відносин, спричиненої агресивною антирелігійною політикою.

Багатосторонній наступ — через обмеження виборчих прав, фінансові утиски, дискредитацію у публічному дискурсі, позбавлення засобів до існування та жорстке регулювання побуту — мав на меті не лише витіснення церкви із суспільного життя, але й остаточну руйнацію традиційної духовної ідентичності регіону. Як свідчать архівні матеріали та дослідження сучасних істориків, саме на Поділлі спостерігалися одні з найвищих показників позбавлення громадянських прав серед духовенства [23, с. 95], найбільший відсоток примусових зречень сану, а також численні приклади використання побутових конфліктів як підстави для політичного переслідування [30, с. 162–163].

Незважаючи на систематичний тиск, православне духовенство Поділля в окремих випадках демонструвало стійкість і готовність до жертвовного служіння навіть в умовах соціальної ізоляції, економічної руїни та морального терору [22, с. 245]. Ця стійкість стала важливим елементом збереження релігійної свідомості серед віруючого населення регіону, що надалі вплинуло на відродження церковного життя в Україні у наступні десятиліття.

Після 1932 року радянська влада активізувала репресії проти релігійних інституцій на Поділлі. Зокрема, у 1936 році розпочалися масові переслідування католицького духовенства, що супроводжувалися закриттям храмів та перетворенням їх на світські установи, такі як клуби та хати-

читальні. Ці заходи були частиною ширшої кампанії з ліквідації релігійного впливу в суспільстві. Релігія України [32]

У 1937–1938 роках, під час так званого "Великого терору", репресії досягли апогею. Багато священнослужителів були заарештовані, звинувачені в контрреволюційній діяльності та страчені. Ці дії мали на меті знищення духовенства як соціального класу та викорінення релігії з життя громадян [33].

Православна церква на Поділлі також зазнала значних утисків. Багато храмів було закрито або зруйновано, а священників — репресовано. Релігійне життя було змушене перейти в підпілля, що ускладнювало збереження традицій та обрядів [34].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Дослідження становища православного духовенства Подільської єпархії впродовж 1920–1930-х років дозволяє зробити глибокі узагальнення щодо механізмів взаємодії між радянською державою, церквою та суспільством у період формування тоталітарного режиму в Україні. Православне духовенство виявилось однією з найуразливіших соціальних груп, що стала об'єктом системного й багатоаспектного тиску, спрямованого на повне виключення релігії з публічного простору. Як засвідчив аналіз джерел, радянська політика щодо церкви не обмежувалася боротьбою з інституційними структурами духовенства, а прагнула до глибшого — онтологічного — знищення сакрального як чинника соціальної свідомості.

Репресивні практики, застосовані до кліру, носили не лише адміністративний чи економічний характер, але й були виразом фундаментальної трансформації уявлень про місце людини в новій державі, де "віра в Бога розглядалася як атавізм старого порядку" (С. Плохій) і як ворожий до революційного проєкту пережиток. Протягом аналізованого періоду священнослужителі втратили базові громадянські права, включаючи виборче, трудове, освітнє та житлове, що фактично перетворювало їх на ізольовану

соціальну касту, яку офіційна пропаганда таврувала як "дармоїдів", "експлуататорів" і "псевдоморалістів".

Законодавчі ініціативи, починаючи від декрету про відокремлення церкви від держави 1919 року, заклали підвалини для повної десакралізації духовного стану. Циркуляри наркомату юстиції й директиви ЦК РКП(б), в яких духовенство офіційно проголошувалося "соціально шкідливим елементом", не лише легітимізували репресії, а й створили морально-етичну матрицю, у якій будь-яке співчуття до священиків розглядалося як прояв "контрреволюційної солідарності".

Водночас дослідження показало, що попри всі спроби влади знищити духовний спротив, православне духовенство виявляло стійкість, що проявлялася не лише у прямому протистоянні, а передусім у щоденних формах виживання. Це — адаптація до нових умов, конспіративне пастирське служіння, взаємодопомога між кліриками, мобільна літургія в оселях мирян чи просто неофіційна духовна розмова, яка ставала актом опору. Як зазначав А. Яковлев, один із керівників партійної ідеологічної лінії у 1930-х, «найстрашніше не те, що попи служать — а те, що їх слухають». У цьому — суть латентного, але принципового конфлікту між церквою як носієм колективної пам'яті і державою як архітектором нового, очищеного від віри соціального тіла.

Особливої уваги вартує виявлена в ході дослідження практика свідомого зречення сану, що в ряді випадків набувала характеру захисної стратегії виживання, а не ідейної зради. Податкова експлуатація, яка часто набирала форми абсурду, обмеження в пересуванні, неможливість легально проживати в певних населених пунктах, — усе це формувало ситуацію морального шантажу. Як писав священик Ф. Белінський: «Маючи дев'ятеро дітей, я не можу оплатити жодного рахунку, і тільки зречення рятує мене від повного знищення». Це становище віддзеркалює загальну логіку радянського

контролю — не фізичного знищення, а соціального перетворення, в якому священник мав або інтегруватися в модель «нового громадянина», або зникнути з публічного поля.

Поділля, як територія з глибоко вкоріненими християнськими традиціями та густою мережею парафій, постало у цьому процесі як регіон напруження між сакральним і революційним. Саме тут, згідно з архівними даними, фіксується один із найвищих відсотків репресій, примусових зречень, позбавлень прав, а також — численні приклади побутових конфліктів, які набували політичного забарвлення і використовувались як підстава для переслідування духовенства.

Разом із тим, важливо підкреслити, що навіть в умовах моральної деградації, тиску і зневіри, священнослужителі зберігали внутрішню цілісність, про що свідчать як фрагменти приватної кореспонденції, так і пастирські проповіді, написані в ті роки. В одному з таких текстів, знайденому серед матеріалів Вінницького ДПУ, священник звертався до своєї пастви словами: «Не бійтесь тих, хто вбиває тіло, але душі вбити не може. Віримо, молимося і ходимо в тіні Господній, бо навіть темрява має свій кінець».

Таким чином, аналіз духовного життя Подільської єпархії у 1920–1930-х роках дає змогу не лише реконструювати соціально-політичну ситуацію, а й глибше зрозуміти природу духовного опору, що не завжди мав відкриту форму, але зберігався як внутрішній акт гідності, вкоріненої у віру. Це дослідження вказує на нагальну потребу продовження вивчення теми в міждисциплінарному ключі, із залученням не лише історичних, а й теологічних, антропологічних і психологічних підходів. Мікроісторичний вимір, у фокусі якого перебуває не лише «епоха», а «особа в епосі», є надзвичайно продуктивним для осмислення історії церкви в умовах ідеологічного тиску.

Зрештою, траєкторія Поділля — це не лише локальний приклад репресій, а модель загальноукраїнської драми руйнування традиційної духовності, котра набула апогею в 1937–1938 роках, але залишила по собі і сліди непереможного свідчення — мовчазного, жертвовного, справжнього. І саме ця пам'ять має стати предметом подальшого глибокого осмислення не лише в академічному, а й у національно-культурному просторі.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі локальних історій духовенства Подільської єпархії на основі архівних джерел і свідчень сучасників. Актуальним є вивчення психологічних та соціокультурних стратегій виживання священників у контексті повсякденного спротиву радянській репресивній політиці. Подальше залучення мікроісторичних та міждисциплінарних підходів сприятиме більш комплексному розумінню релігійного життя в умовах тоталітаризму.

Список використаних джерел:

1. Киридон А. Переслідування християнських конфесій у Поділлі в 1920–1930-х роках [Електронний ресурс] / А. Киридон. – Режим доступу: <https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2551&context=rce> (дата звернення: 27.03.2025).
2. Переслідування віруючих як системна риса радянського режиму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2016/06/shsconf_rptss2016_01098.pdf (дата звернення: 27.03.2025).
3. World War Two and the Intersection of Soviet Anti-Religious and Foreign Policies: The Case of Soviet Relations with the Vatican [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/world-war-two-and-intersection-soviet-anti-religious-and-foreign-policies-soviet-vatican> (дата звернення: 30.03.2025).

4. Після Великого терору: радянська репресивна політика проти релігійних організацій у Харківському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/25231> (дата звернення: 28.03.2025).
5. Виживальні стратегії єврейського духовенства в радянській Україні у 1920-х роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/615> (дата звернення: 29.03.2025).
6. Католицька церква в Росії у 1920–1930-х роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042816316937> (дата звернення: 29.04.2025).
7. Kravchuk R. The Greek Catholic Parish Clergy of Galicia, 1900–1939: The Transformation of Its Social, National, Political and Cultural Identity [Електронний ресурс] / R. Kravchuk. – University College London, 2011. – Режим доступу: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1318022/> (дата звернення: 25.03.2025).
8. Поляки України: хто вони? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrpohliad.org/news/polyaky-ukrayiny-hto-vony.html> (дата звернення: 25.03.2025).
9. Релігійне життя в Україні у ХХ столітті: новітні дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/> (дата звернення: 25.03.2025).
10. Ніколіна І. І. Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 115–118.

11. Костичкіна З. Ф. Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей України в 1921–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С. 31–37.
12. Небо на землі: з історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору. – Вінниця: Видання Вінницької єпархії, 2008. – 110 с.
13. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–193.
14. Григорчук П. С., Кузьмінець Н. П. Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 100–103.
15. Релігійне життя Поділля: матеріали конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec3/s3a2.html (дата звернення: 25.03.2025).
16. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобко Тетяна Григорівна. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.
17. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – Київ, 1993. – 256 с.
18. Євсєєва Т. М. Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 93–103.
19. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795–1995 рр. – Вінниця, 1995. – 195 с.
20. Савчук Т. Г. Дозвілля православного духовенства в 20-х роках ХХ ст. // Історичний архів. – 2010. – Вип. 5. – С. 56–59.

21. Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – 2001. – Вип. 3. – С. 81–84.
22. Савчук Т. Г. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 243–246.
23. Місінкевич Л. Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 94–97.
24. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф. 3008. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 151.
25. Таранець С. Зруйнування більшовиками старообрядних монастирів в Куренівці // Чечельницький вісник. – 2005. – № 43. – 20–27 серпня. – С. 42.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 3984. – Оп. – 3. – Спр. 189.
27. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 252.
29. Тимчук В. М. Мученики за віру: Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії, репресованих у роки сталінізму. – Вінниця: Державне обласне видавництво, 1993. – Вип. 1. – 64 с.
30. Савчук Т. Г. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 38. – С. 161–164.

31. Галевич Д. Незаарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922–1938. – Петро-К. : Видавничий дім «Козаки», 2001. – 128 с.
32. Римо-католицька церква на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст. // Релігія та суспільство. – 2020. – № 1. – С. 45–52.
33. Церква в умовах Голодомору 1932–1933 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.ua/cerkva-v-umovah-golodomoru-1932-1933-rokiv_n42789 (дата звернення: 25.03.2025).
34. Православна церква на Поділлі у 1920–30-ті роки: сучасна українська історіографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/370515456_Pravoslavna_cerkva_na_Podilli_u_1920-30-ti_roki_sucasna_ukrainska_istoriografia (дата звернення: 25.03.2025).